

й установами вертикальних і горизонтальних структур. Таке неузгодження призводило до марнотратства зусиль та коштів, що спрямовувалися на боротьбу з безробіттям. Немало форм та заходів у боротьбі з цим явищем у Донбасі мали формальний вигляд і не давали очікуваних результатів. По-третє, дещо з минулого досвіду, на наш погляд, може бути використане у наш складний час переходу до ринкових відносин.

Одержано 25.12.90.

Анализируются проблемы, связанные с безработицей в 20-е годы в Донбассе, показаны различные формы борьбы с этим явлением.

В. В. Крутіков (Кіровоград)

Соціальна структура міської буржуазії України напередодні революції 1905—1907 рр.

На основі аналізу різноманітних джерел, частина яких вперше вводиться до наукового обігу, досліджується соціальна структура великої і середньої міської буржуазії промислово розвинутих регіонів України напередодні революції 1905—1907 рр. Характеризується соціально-політичне обличчя торговельно-промислової буржуазії на початку ХХ ст.

Епоха демократизації і гласності відкрила широкі можливості для ліквідації багатьох «білих плям» в історичній науці. Однією з них є соціальна структура буржуазії України, яка на початку ХХ ст. перетворилася у дуже впливовий в громадсько-політичному відношенні клас суспільства.

Історія української буржуазії як в епоху домонополістичного капіталізму, так і в період імперіалізму практично ще не вивчена, про що свідчить відсутність монографічних досліджень, а також порівняно невелика кількість статей, присвячених названій проблемі. Це відставання пояснюється впливом традиційних ідеологічних та наукових стереотипів, а також відсутністю апробованих методик опрацювання зібраних матеріалів тощо. Писати про це особливо прикро на фоні значних успіхів у висвітленні історії буржуазії Московського промислового району та Сибіру.

Тим часом дослідження названої проблеми має велике наукове значення, оскільки дає можливість з'ясувати розстановку класових сил і особливості боротьби між ними на Україні в пореформений період. Воно також сприятиме глибокому і об'єктивному висвітленню ходу буржуазно-демократичної революції, однією з найважливіших особливостей якої була наявність трьох політичних таборів. Істориками докладно вивчена діяльність демократичного табору і водночас практично обійдено увагою історію опозиційного, ліберально-буржуазного й урядового таборів, що значно збіднює одну з важливих сторінок вітчизняної історії.

В даному повідомленні здійснено спробу аналізу соціальної структури великої і середньої міської буржуазії України напередодні революції 1905—1907 рр. Основним джерелом для підрахунків чисельності і співвідношення між двома її соціальними групами послужило спеціальне видання міністерства фінансів, яке було підготовлене у зв'язку з роботою над законопроектом про запровадження державного

прибуткового податку¹. Цей статистичний збірник, що містить дані про кількість осіб з прибутками понад тисячу карбованців на рік, був підготовлений на основі матеріалів, які зібрали на місцях податкові інспектори й казенні палати, і, здається, вперше використовується для дослідження структури буржуазії на Україні. Недоліком видання слід вважати відсутність окремих даних про власників промислових підприємств і торговельних закладів, що не дає можливості дістати повне уявлення про співвідношення промислового і торговельного капіталу. Визначення цього співвідношення, безперечно, необхідне для дослідження соціальної структури буржуазії. Джерело має й деякі інші недоліки, однак у цілому його інформативні можливості досить великі.

На початку ХХ ст. Україна була одним з найбільш розвинутих в економічному відношенні регіонів імперії. Тут виділялися два основні індустріальні райони—Донецько-Придніпровський і Південно-Західний. Перший охоплював територію Катеринославської і Херсонської губерній, а також південну частину Харківської та західну частину Обл. Війська Донського. Основними економічними центрами Донецько-Придніпровського району були Катеринослав на заході, Харків — на півночі й Ростов-на-Дону — на сході*. На початку ХХ ст. кожне з цих міст відзначалося великим промисловим потенціалом і певною спеціалізацією. Зокрема, Катеринослав завдяки своєму географічному положенню перетворився в найбільший центр металургійного виробництва в країні. Заводи Олександрівський (Брянського товариства) та Дніпровський (Південноросійського Дніпровського металургійного товариства)** належали до найбільших підприємств у вітчизняній металургії. Крім того, в губернському центрі діяли великі металообробні підприємства Товариства Катеринославських (донецьких) залізобудівних та сталеливарних заводів, Товариства російських трубопрокатних заводів, Акціонерного товариства Катеринославських трубо- і залізопрокатного заводу, Катеринославського машинобудівного акціонерного товариства. Крім того, діяло ще 7 заводів цього циклу, а також понад 60 підприємств легкої, харчової та будівельної промисловості².

На відміну від Катеринослава, Харків був великим центром машинобудування, а також мав розвинуті будівельну, легку й харчову галузі промисловості³. Переважну більшість підприємств цих галузей становили заводи й фабрики дрібних та середніх розмірів, які, однак, обслуговували досить значний район Лівобережної України, а частково й губернії Чорноземного центру.

Нарешті, в Ростові-на-Дону були добре розвинуті металообробна, легка, харчова й тютюнова галузі промисловості. Крім того, він був важливим торговельним центром. Поступаючись Харкову і особливо Катеринославу в розвитку важкої індустрії, Ростов досяг загально-російського значення завдяки значним успіхам в обробній промисловості, насамперед харчовій і тютюновій⁴.

У цілому Донецько-Придніпровський район на початку ХХ ст. перетворився в основну вугільно-металургійну базу країни. Питома вага донецького палива в загальному видобутку вугілля становила

¹ Опыт приблизительного исчисления народного дохода по различным его источникам и размерам в России.—СПб., 1906.—96 с. (далі—Опыт приблизительного исчисления...).

* За адміністративно-територіальним поділом, що існував у Росії на початку ХХ ст., Ростов-на-Дону входив до складу Обл. Війська Донського.

** Дніпровський завод Південноросійського Дніпровського металургійного товариства був розташований в с. Кам'янському (за 30 верст від губернського центру), але фактично був єдиним цілим з промисловістю Катеринослава.

² Весь Екатеринослав.—Екатеринослав, 1903.—С. 321—328.

³ Багалей Д. Н., Миллер Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905 год).—Харьков, 1912.—С. 550—553.

⁴ Хлыстов И. П. Дон в эпоху капитализма.—Ростов-на-Дону, 1962.—С. 203.

майже 70%. Південні металургійні заводи давали 52—53% виробництва металу в усій Росії. Переважна більшість (понад 80%) вітчизняної залізної руди видобувалася в Кривому Розі⁵.

Другим за значенням економічним районом України був Південно-Західний, який займав територію Київської, Волинської та Подільської губерній. На Правобережній Україні значного поширення набули будівельна, винокурна та харчова промисловість, а серед різноманітних галузей останньої насамперед — цукрова. З 293 цукрових підприємств країни 143 (49%) знаходилися на території Київщини, Волині й Поділля. Перше місце за виробництвом цукру в Росії належало Київській губернії, де була сконцентрована більшість цукрових заводів України⁶. На частку цього району припадала і переважна кількість виробництва спирту. Металообробна промисловість мала тут другорядне значення.

Великим індустріальним центром Південно-Західного економічного району був Київ з рядом машинобудівних і металообробних заводів, а також великою кількістю підприємств харчової, тютюнової та будівельної промисловості — загалом більш як 225⁷. Деякі машинобудівні й металообробні підприємства мали загальноросійське значення, зокрема завод «Арсенал», який виготовляв артилерійське озброєння для армії і флоту. Південноросійський машинобудівний завод спеціалізувався на виробництві обладнання для залізниць⁸.

На початку ХХ ст. на машинобудівних заводах «Фільверт і Дедіна», «Унгерман і Нїєдли» та інших швидкими темпами налагоджувалося виробництво сільськогосподарського реманенту, локомотивів, молотарок тощо. В історичній літературі вже вказувалося на важливу особливість машинобудування Київщини. Воно обслуговувало насамперед потреби цукрової промисловості⁹. Подібна спеціалізація існувала і напередодні першої російської революції.

Певні особливості були характерні і для економіки Південної України. Це — Таврійська і Херсонська губернії (за винятком Криворізького басейну). Основними індустріальними центрами району були Миколаїв та Одеса. Миколаїв на початку ХХ ст. перетворився в основний центр суднобудування на Чорному морі. Саме тут розпочали свою діяльність великі підприємства Товариства миколаївських заводів і верфей та Російського суднобудівного товариства, завданням яких було створення сучасного броненосного флоту. Крім того, в Миколаєві діяли 3 невеликі чавуноливарні та механічний заводи й близько 40 підприємств харчової, тютюнової і будівельної промисловості¹⁰. Обидва суднобудівні підприємства належали до найбільших у країні, що зумовлювало їх провідне становище у вітчизняному суднобудуванні. Активна участь іноземного капіталу в створенні цих товариств забезпечила можливість використання прогресивної організації виробництва, а також нової техніки і технології.

Значним промисловим центром Півдня була Одеса, в якій налічувалося близько 500 заводів і фабрик переважно середніх розмірів. Найбільшою була питома вага підприємств харчової (24% від загальної кількості), металообробної (17%) і текстильної (9%) промисловості¹¹.

Однак, на нашу думку, обличчя Одеси визначала насамперед торгівля. Про це свідчить і невинне зростання вантажообороту одеського порту, який напередодні революції вийшов на друге місце в

⁵ Сборник статистических сведений по горнозаводской промышленности России в 1900 заводском году.— СПб., 1903. Підрахунки автора.

⁶ Список сахарных заводов Российской империи.— Киев, 1903.— С. 2—18.

⁷ Центр. держ. іст. арх. України, ф. 442, оп. 658, спр. 4, арк. 5—6.

⁸ Історія міст і сіл Української РСР: Київська область.— К., 1968.— С. 169.

⁹ Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у ХІХ ст.— К., 1972.— С. 138.

¹⁰ Держ. арх. Миколаїв. обл., ф. 229, оп. 1, спр. 28, арк. 12—14.

¹¹ Історія міст і сіл Української РСР: Одеська область.— К., 1969.— С. 91.

країні, поступаючись тільки петербурзькому. Про пріоритет торгівлі в місті свідчить і той факт, що в ній було зайнято 33 тис. чол., тоді як у промисловості лише приблизно 20 тис.¹²

Якими ж були кількість і структура торговельно-промислової буржуазії України в 1905 р.? Відповідаючи на питання, насамперед відзначимо доцільність використання при цьому критеріїв, що ними послуговувався Ленін. Аналізуючи структуру капіталу США на початку XX ст., він, як відомо, відносив до великих підприємців осіб з річним прибутком 10 тис. доларів і вище (20 тис. крб. і вище за курсом валют того часу)¹³. У зв'язку з нижчим рівнем економічного розвитку і життя населення Росії радянські історики В. С. Дякін, Н. В. Самаріна та деякі інші вважають за можливе відносити до великої буржуазії осіб з річним прибутком понад 10 тис. крб.¹⁴ Погодившись з ними, спробуємо визначити основні групи великої і середньої торговельно-промислової буржуазії¹⁵.

Загальне уявлення про чисельність великої торговельно-промислової буржуазії України * та її структуру дає таблиця № 1.

Таблиця № 1

Загальна сума прибутків великих торговельно-промислових підприємств (крб.)*

Губернії	Окремих осіб		Середній прибуток на одного власника	Товариств на паї як торговельних дімів		Середній прибуток на один торговельний дім	Акціонерних товариств		Середній прибуток на одне товариство
	Кількість власників	Сума прибутків		Кількість власників	Сума прибутків		Кількість власників	Сума прибутків	
Полтавська	55	1 156 416	21 025,75	20	602 839	30 144,45	7	1 076 119	15 376,14
Харківська	152	4 691 574	30 865,62	15	6 297 760	41 984,00	37	7 279 760	196 750,27
Чернігівська	45	1 505 176	33 448,36	4	117 473	29 368,25	12	547 399	45 616,58
Волинська	41	2 551 174	62 223,76	2	32 166	16 083,00	5	419 688	83 933,60
Київська	303	10 652 261	35 155,98	4	407 397	101 849,25	65	8 719 568	134 147,28
Подільська	43	1 656 700	38 527,91	2	116 956	58 478,00	27	4 434 069	164 224,78
Катеринославська	119	2 955 685	24 837,69	32	823 258	25 726,81	15	2 422 339	161 489,27
Таврійська	71	1 556 683	21 925,11	45	390 074	8 444,98	12	479 729	34 977,42
Херсонська	284	6 814 563	23 994,94	74	1 438 659	19 445,07	44	7 370 733	167 518,66
Разом:	1 113	33 536 232	32 445,01	198	4 548 562	36 835,53	180	25 378 641	111 558,88

* Підраховано автором за: Опыт приблизительного исчисления народного дохода по различным его источникам и размерам в России.—СПб., 1906.

Таблиця № 2

Загальна сума прибутків середніх торговельно-промислових підприємств (крб.)*

Губернії	Окремих осіб			Товариств і торговельних дімів			Акціонерних товариств		
	Кількість власників	Сума прибутків	Середній прибуток на одного власника	Кількість власників	Сума прибутків	Середній прибуток на одного власника	Кількість власників	Сума прибутків	Середній прибуток на одного власника
Полтавська	1 115	4 560 833	4 090,43	86	860 679	10 007,90	19	1 133 381	59 631,63
Харківська	2 115	16 515 757	7 806,87	43	779 566	18 129,44	67	1 130 741	110 309,57
Чернігівська	1 189	4 952 060	4 164,89	44	302 354	6 871,68	22	588 462	26 746,27
Волинська	1 520	6 954 289	4 575,19	4	38 006	9 501,50	9	449 571	49 952,33
Київська	4 100	24 690 331	6 023,03	31	492 683	15 893,00	97	8 873 946	91 483,90
Подільська	1 691	6 949 878	4 134,34	4	126 956	31 759,00	25	4 421 633	176 865,32
Катеринослав	2 780	11 658 963	4 224,26	233	1 693 490	2 976,35	30	2 507 456	83 581,87
Таврійська	2 161	7 834 215	3 625,27	91	225 094	2 473,56	65	71 437	1 098,03
Херсонська	4 861	21 788 941	4 482,40	212	5 175 318	14 977,92	66	7 454 695	112 949,92
Разом:	20 253	105 905 217	4 791,96	748	7 694 136	12 507,82	400	33 534 256	79 182,44

* Підраховано автором за: Опыт приблизительного исчисления... - с.54-57, 62-65, 66-69.

До середньої торговельно-промислової буржуазії, на думку Н. В. Самаріної, належать індивідуальні підприємці, пайові товариства, торгові діми й акціонерні товариства з річним прибутком від 1 до 10 тис. крб.¹⁶ Загальне уявлення про кількість і структуру середньої буржуазії дає таблиця № 2.

¹² Там же.

¹³ Див.: Ленін В. І. Капіталізм і податки // Повне зібр. творів.— Т. 23.— С. 233.

¹⁴ Дякін В. С. Самодержавие, буржуазия и дворянство в 1907—1911 гг.— Л., 1978.— С. 7.

¹⁵ Самаріна Н. В. Донская буржуазия в период капитализма 1900—1914 / Автореф... канд. дисс.— Ростов-на-Дону, 1984.— С. 6.

* Маються на увазі промислові й торгові, торгові діми, товариства на паях та акціонерні компанії з річним прибутком 10 тис. крб. і більше.

¹⁶ Самаріна Н. В. Указ. соч.— С. 6.

Перш ніж розпочати аналіз таблиць, зробимо кілька зауважень. Насправді, чисельність великої і середньої торговельно-промислової буржуазії України була більшою, оскільки в таблицях не враховано певну кількість підприємців південно-східної частини Донбасу, яка входила до складу Облaсті Війська Донського. По-друге, чисельність індивідуальних підприємців, які не підлягали публічній звітності, визначено приблизно. Децю точнішими були дані про акціонерні товариства, для яких публічна звітність була обов'язковою¹⁷. Нарешті, в таблицях подано відомості про індивідуальних підприємців, торгові дома й акціонерні товариства, які одержали прибуток, однак відсутні матеріали про «нерентабельних» підприємців і фірми. Тим часом у роки економічної депресії (1904—1909) багато акціонерних товариств, що діяли переважно у важкій індустрії, на деякий час ставали «нерентабельними». Напевно, цим пояснюється порівняно невелика кількість акціонерних товариств у Катеринославській губернії, яка була одним з найбільш розвинутих у промисловому відношенні районів країни. За нашими підрахунками, в 1900 р. на території губернії тільки у важкій промисловості діяло близько 45 акціонерних компаній металургійного, вугільного й машинобудівного профілю¹⁸. Під час економічної кризи початку ХХ ст. та наступної депресії більшість акціонерних товариств, які діяли в металургії і машинобудуванні, а також частково у вугільній промисловості, не одержували ніякого прибутку. Тому вони не були прийняті до уваги упорядниками статистичного збірника. Отже, реальна кількість акціонерних товариств була більшою, ніж це зафіксовано в офіційному виданні. Щодо інших губерній, на нашу думку, там мали місце подібні поодинокі випадки, які не впливали на загальну оцінку.

Дані таблиць свідчать про нерівномірність індустріального розвитку України на початку ХХ ст. Велика капіталістична промисловість була сконцентрована в Катеринославській, Київській, Харківській і Херсонській губерніях, де відповідно знаходилася переважна більшість великих та середніх підприємців. Саме там діяла значна кількість акціонерних товариств, торгових домів тощо. В Катеринославській і Херсонській губерніях відбувався постійний і в великих розмірах приплив іноземного капіталу, а такі підприємці, як А. Буроз, Ф. Шматцер, Е. Манціарлі де Делінесті, Г. Гартман та брати Юзи, брали активну участь в економічному житті країни.

Для кінця ХІХ — початку ХХ ст. було характерним зрощування банків з промисловістю, що приводило до виникнення нових форм організації, властивих фінансовому капіталу. Широка участь, а часом і патрунування найбільшими петербурзькими банками значної кількості підприємств великої капіталістичної промисловості України, особливо важкої індустрії, сприяли встановленню тісних зв'язків підприємців регіону з фінансово-індустріальною елітою країни. До 1900 р. серед представників багатьох акціонерних товариств, що діяли на Україні, зустрічаються прізвища керівників найбільших банків столиці, зокрема, О. Ю. Ротштейна, О. Ф. Коха, Г. І. Дернена (Петербурзький міжнародний банк), Д. І. Петрокіна (Петербурзький дисконтно-позичковий банк), О. І. Муранія (Петербурзький приватний банк), О. А. Померанцева, М. М. Суцова (Російський торговельно-промисловий банк) тощо¹⁹.

Нарешті, структура торговельно-промислової буржуазії України характеризувалася помітним переважанням середньої її групи, питома

¹⁷ Опыт приблизительного исчисления...— С. XVII.

¹⁸ Крутиков В. В. Основные этапы формирования горнопромышленной буржуазии Юга России // Из истории буржуазии России.— Томск.— 1982.— С. 61.

¹⁹ Бовыкин В. И. Зарождение финансового капитала в России.— М., 1967.— С. 210—211, 220—222, 228—230, 263, 267—268, 270—273.

вага якої, за нашими підрахунками, дорівнювала 94,7% від загальної кількості підприємців (їй належало 69,8% сукупного прибутку)²⁰.

В цілому кількість представників великої і середньої торговельно-промислової буржуазії з урахуванням індивідуальних капіталістів, членів торгових домів, пайових та акціонерних товариств становила 22 892 юридичні особи, тобто приблизно 0,1% всього населення України, кількість якого у 1906 р. становила приблизно 22,5 млн. чол.²¹ Це пояснюється насамперед недостатнім рівнем розвитку економіки в регіоні, що було пов'язане з існуванням численних залишків феодалізму, а також з особливостями розвитку сільського господарства, внутрішньої і зовнішньої торгівлі тощо.

Насправді ж, кількість торговельно-промислової буржуазії, на нашу думку, була дещо більшою. Адже серед великого капіталу питома вага торгових домів, акціонерних і пайових товариств становила 34,7% від загальної кількості підприємців. Склад правлінь акціонерних і пайових товариств був дуже різноманітним. Зокрема, до Ради і правління Російського товариства пароплавства й торгівлі, якому протегував сам імператор, входило 20 осіб, тоді як правління Корюківського цукрово-рафінадного заводу складалося з двох підприємців²². В цілому, за нашими підрахунками, до правлінь акціонерних і пайових товариств входило 613 осіб. Крім того, на початку ХХ ст. на Україні діяли 72 іноземні компанії, з яких 63 належали до цієї ж категорії підприємців. Правління майже всіх іноземних товариств знаходилися за кордоном, а в Україні перебували лише директори-розпорядники. Їх налічувалося 109 чол. Нарешті, 158 торгових домів, що належали до великого капіталу, дають ще 483 особи. Таким чином, загальна кількість великої буржуазії колективно-капіталістичних об'єднань становила 1205 осіб²³.

Сумарний склад правлінь 107 акціонерних компаній і пайових товариств середнього рівня становив 349 чол. Крім того, в 9-ти іноземних капіталістичних об'єднаннях налічувалося 13 і в 257 торгових домах — 529 осіб. Загальна чисельність середньої буржуазії, що входила до складу правлінь акціонерних компаній і торгових домів, досягала 891 чол.²⁴

На жаль, відсутність даних про склад акціонерів більшості товариств, що діяли в той час на Україні, змусила автора відмовитися від спроб визначити кількість власників великих пакетів акцій, які також належали до великої або середньої торговельно-промислової буржуазії.

Яким же було її соціально-політичне обличчя в 1905 р.? Насамперед зауважимо, що формування і становлення гірничопромислової буржуазії Донецько-Придніпровського району відбувалося в період зрілого капіталізму. Це зумовило появу підприємця нового типу, який за своїм походженням, рівнем освіти і професійною підготовкою значно відрізнявся від «лицарів» первісного нагромадження капіталу. Крім того, в 90-ті роки, у період економічного піднесення, склад підприємців регіону значно розширився за рахунок столичної фінансової та промислової «аристократії», а також іноземних підприємців.

Соціально-політичне обличчя буржуазії регіону складалося під впливом кількох факторів. Насамперед тісний зв'язок власників заводів і шахт з державним апаратом, розуміння ними своєї економічної та соціальної залежності від царизму сприяли формуванню у них консер-

²⁰ Опыт приблизительного исчисления...— С. 54—57, 62—65, 66—69.

²¹ Календар просвіти України на 1907 р.— К., 1906.— С. 141.

²² Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов / Под ред. В. А. Дмитриева-Мамонова.— СПб., 1905.— Т. 1.— С. 1082, 1634.

²³ Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов.— Т. I—II; Ежегодник Министерства финансов.— СПб., 1906.— Вып. 35.

²⁴ Там же. Підрахунки автора.

вативних настроїв і обмеженого класового світогляду. Саме цим пояснюється поміркованість «клопотань» промисловців, що вони їх висували з різних питань соціально-економічної політики в роки індустріального піднесення наприкінці XIX ст., а також у період кризи початку XX ст. В цілому ці вимоги не виходили за межі можливого у рамках існуючого ладу і не мали чітко визначених політичних мотивів.

Водночас наявність серед власників і особливо серед менеджерів значної кількості інженерів з ліберальними настроями, зростання їхнього впливу на діяльність окремих підприємств та промислових об'єднань приводили до співіснування в політиці гірничопромислових з'їздів буржуазних і напівкріпосницьких елементів.

В складі буржуазії Південно-Західного району найбільш могутньою в економічному відношенні і впливовою групою стали цукропромисловці. Починаючи з моменту утворення навесні 1887 р. цукрового синдикату, їхні позиції в господарському житті країни зростали²⁵.

Про значення Правобережної України, і насамперед Київщини, в загальноросійському виробництві цукру свідчило й те, що в Києві перебувала резиденція синдикату. Більш як половину членів Всеросійського товариства цукрозаводчиків становили власники підприємств, що знаходилися на території Волинської, Київської та Подільської губерній. До складу його правління входили найбільші цукропромисловці країни — графи Бобринські, П. І. Харитоненко, брати Бродські, Б. І. Ханенко, брати Терещенки, К. В. Фішман, Л. Т. П'ятаков та інші²⁶.

Цукропромисловці помітно відрізнялися від індустріальної буржуазії Донецько-Придніпровського району. Переважна більшість великих підприємців була вихідцями з купецтва першої гільдії (Харитоненко, Ханенко, Терещенки, Бродські) або титулованими особами (графи Бобринські, Браницькі, Потоцькі тощо). Підприємці з купців мали великі капітали, добре розумілися на господарській кон'юктурі, знали ринок, відзначалися організаторськими здібностями, активністю тощо. Істотними недоліками цієї групи промисловців були недостатній рівень загальної культури і спеціальної підготовки.

До другої групи належали представники шляхетних дворянських родів, які були і багатими, і освіченими, і висококультурними. Велике значення мала і та обставина, що практично всі її представники мали зв'язки у Зимовому палаці, а також серед керівництва міністерств і департаментів економічного профілю. Це, звичайно, полегшувало їм вирішення багатьох проблем, пов'язаних з розвитком цукрової виробництва і збутом продукції. Однак ступінь впливу цукропромисловців на економічну політику уряду не варто перебільшувати. Відсутність професійної підготовки, а також брак активності дещо гальмували діяльність цих підприємців.

Залежність цукропромисловців і промислової буржуазії Південно-Західного району в цілому від державного апарату в економічному і соціальному плані зумовлювала зацікавленість у збереженні існуючого ладу, а отже, і консервативну ідеологію та консервативні позиції в суспільно-політичному житті країни.

В структурі української буржуазії в цілому помітною була питома вага торговельно-промислової буржуазії причорноморських губерній. В Таврійській і особливо в Херсонській губернії торговельна буржуазія значно переважала над промисловою. Це пояснюється насамперед значенням Одеси, Миколаєва, Херсона, Бердянська, Євпаторії, Керчі та Феодосії як важливих торгових центрів. Саме в цих містах і була сконцентрована переважна більшість так званої купецької «аристокра-

²⁵ Цехановский М. Ю. Исторический обзор свеклосахарной промышленности, 1800—1900.— Киев, 1904.— С. 24.

²⁶ Протокол общего собрания и журналы Всероссийского общества сахарозаводчиков за 1904 г.— Киев, 1905.— С. 3—7.

тії». Безперечний пріоритет тут належав Одесі, на частку якої припадало 190 купців першої гільдії з 284 представників великого капіталу Херсонської губернії²⁷.

Характерною особливістю торговельної буржуазії Півдня був її багатонаціональний характер. Крім росіян і українців, у портових містах проживала велика кількість євреїв, вірмен, греків, поляків, німців та ін. В Одесі й інших портах була значною питома вага іноземного капіталу.

На відміну від промисловців, значна частина торговельної буржуазії не мала відповідної загальної і спеціальної освіти, відзначалася низьким рівнем культури тощо. Інтереси цього численного прошарку буржуазії не виходили за межі вирішення суто господарських проблем. Суспільно-політична і громадська активність значної частини торговців була дуже незначною.

Безперечно, аналіз структури буржуазії України напередодні революції 1905—1907 рр. буде неповним, якщо не охарактеризувати досить численну групу власників нерухомого майна. Про кількість осіб, які одержували від нього прибуток і могли бути віднесені до середньої буржуазії, дає уявлення таблиця № 3.

Таблиця № 3

*Прибуток від міського нерухомого майна (від 1 тис. до 10 тис. крб.)**

Губернії	Кількість осіб, що одержували прибуток від міського нерухомого майна	Загальний їх прибуток	Середній прибуток на одного власника
Полтавська	592	1 377 989	2 327,68
Харківська	1 514	3 798 374	2 508,83
Чернігівська	364	745 834	2 048,99
Волинська	600	1 277 571	2 129,29
Київська	2 433	6 761 984	2 779,28
Подільська	370	717 874	1 940,20
Катеринослав	1 439	3 502 598	2 434,05
Таврійська	1 203	3 010 679	2 502,64
Херсонська	4 088	12 771 391	3 124,12
Разом:	12 603	33 964 294	2 421,66

* Підраховано автором за: *Опыт приблизительного исчисления...* — с. 36—41.

Велика кількість власників нерухомого майна характерна для найбільш розвинутих промислових губерній та міст, що мали великі історичні й культурні традиції. Так, значна чисельність промислових і торговельних підприємців була сконцентрована в Одесі. Крім того, це місто користувалося популярністю серед середніх верств населення Європейської Росії як місце лікування і відпочинку, що стимулювало будівництво готелів, приватних пансіонатів, житлових будинків. Напевне, цими обставинами пояснюється значна кількість власників нерухомого майна і в Таврійській губернії, переважно в Криму.

У цілому зв'язок між промисловим або лікувально-відпочивальним напрямом розвитку губерній і кількістю великих власників нерухомого майна в них простежується також на даних про його розмір від 10 тис. крб. і вище (див. таблицю № 4). Обмеженість інформації про склад власників нерухомого майна у місті дозволяє, однак, зробити певні висновки щодо соціальної структури останніх. Серед цієї групи

²⁷ Отчет Одесского Комитета торговли и мануфактур за 1906 г.—Одесса, 1907.—С. 7.

Таблиця №4

Прибуток від міського нерухомого майна (від 10 тис. крб. і вище) *

Губернії	Кількість осіб, що одержували прибуток від міського нерухомого майна	Загальний їх прибуток	Середній прибуток на одного власника
Полтавська	25	528 807	21 152,28
Харківська	91	1 629 690	17 908,68
Чернігівська	5	81 214	16 242,80
Валінська	10	158 615	15 861,50
Київська	198	4 026 550	20 336,11
Подільська	3	42 634	14 211,33
Катеринославська	86	1 734 406	20 167,51
Таврійська	46	1 079 919	23 476,50
Херсонська	534	10 697 455	20 032,69
Разом:	998	19 979 290	18 861,04

* Підраховано автором за: Опыт приблизительного исчисления... - с. 42-47.

Таблиця №5

Чисельність і структура міської буржуазії України з річним прибутком 1000-10000 крб. *

Сфера застосування капіталу	Кількість одержувачів прибутків	Процент співвідношення	Загальний прибуток (у тис. крб)	Процент співвідношення
Міське нерухоме майно	12 603	37	27 963 294	16
Торговельно-промислові підприємства	21 401	63	147 133 609	84
Разом:	34 004	100	175 096 903	100

* Підраховано автором за: Опыт приблизительного исчисления...

Таблиця №6

Чисельність і структура міської буржуазії України з річним прибутком більш як 10000 крб. *

Сфера застосування капіталу	Кількість одержувачів прибутків	Процент співвідношення	Загальний прибуток в тис. крб.	Процент співвідношення
Міське нерухоме майно	998	40	19 979 290	24
Торговельно-промислові підприємства	1491	60	63 463 435	76
Разом:	2 489	100	83 442 729	100

* Підраховано автором за: Опыт приблизительного исчисления...

буржуазії переважали домовласники, а також власники готелів, пансіонатів тощо. За станом у ній переважали дворяни, купці і міщанські елементи. Суспільно-політичні настрої власників нерухомого майна мали консервативний або відверто реакційний характер.

Яким же було співвідношення різних верств міської буржуазії? Певне уявлення про чисельність і структуру великої і середньої міської буржуазії дають таблиці № 5 та № 6. Вони свідчать, що поміж се-

редніх підприємств переважали представники торгівлі й промисловості, питома вага яких більш як у півтора рази перевищувала кількість власників міського нерухомого майна. Приблизно таким же було це співвідношення й серед представників великого капіталу.

Загалом же серед великої і середньої міської буржуазії переважали власники торговельних та промислових підприємств при безперечній перевазі перших²⁸.

У цілому напередодні революції 1905—1907 рр. торговельно-промислова буржуазія України значною мірою змінила свій становий купецький характер і перетворилася в клас, який об'єднав у своєму складі різномірні соціальні елементи. Прискорення капіталістичного розвитку країни наприкінці XIX ст. сприяло інтенсивному виникненню широких верств столичної і провінційної буржуазії, до якої поряд з купецтвом входили міщанські елементи міст, заможного селянства, чиновництва, інтелігенції, зокрема технічної, іноземці тощо.

Представники молодшої української індустріальної буржуазії відзначалися достатньо високим рівнем освіти, відповідною професійною підготовкою, необхідними організаторськими навичками. Зміна покоління, що відбувалася на межі сторіч, супроводжувалася появою підприємців нового типу — періоду капіталістичного нагромадження. Остання обставина впливала на суспільно-політичне обличчя буржуазії, посиливши критичне ставлення її до економічної і взагалі внутрішньої політики царизму. Цим значною мірою пояснюється поміркований лібералізм, що його виявляла певна частина торговельно-промислової буржуазії України в період революції 1905—1907 рр.

Одежано 25.07.90.

На основе анализа разнообразных источников, часть которых впервые вводится в научный оборот, исследуется социальная структура крупной и средней городской буржуазии промышленно развитых регионов Украины накануне революции 1905-1907 гг. Характеризуется социально-политический облик торгово-промышленной буржуазии в начале XX ст.

²⁸ Дякин В. С. Самодержавие, буржуазия и дворянство в 1907—1911 гг.— С. 7.

В. Ю. Франчук (Київ)

Декабристи і родина Потебень

Розповідається про вплив М. М. Муравйова, людини близької до декабристів, на братів Потебень, з родини яких вийшли два видатних діячі епохи — вчений і революціонер.

Рід, з якого походять Олександр та Андрій Потебні, старовинний, козачий. Про це свідчить прізвище: словом *потебня* називались шкіряні лопаті по боках козачого сидла¹. Дід, після зруйнування Січі одержавши дворянство, служив у російській армії. На той час вихідець із запорозької старшини володів чималим шматом землі в козацькому селі Перекопівці поблизу Ромен.

За сімейною традицією на військову службу був зарахований і батько Олександра та Андрія — Опанас Юхимович. 1819 р. шістнадцятирічним юнаком він разом із молодшим братом Харитоном потрапив на Кавказ, де військом командував Олексій Петрович Єрмолов,

¹ Потебня А. А. К истории звуков русского языка. Этимологические и другие заметки.— Варшава, 1883.— Т. 4.— С. 49.